

HZ. İBRÂHİM'İN KURBANLIK OĞLU MESELESİ

The Question of Prophet Ibrahim's Sacrifice Son

Zekeriya EFE

Dr., Ayşe Ilıcak Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, Yozgat, Türkiye [ror.org/00jga9g46](https://orcid.org/00jga9g46)

Dr., Ayşe Ilıcak Girls Anatolian Imam Hatip High School, Yozgat, Turkey

 zekeriyaefe@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5530-0495>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 20.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 08.06.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

 Atıf / Cite as: Efe, Zekeriya. "Hz. İbrâhim'in Kurbanlık Oğlu Meselesi". *Mütefekkir* 10/19 (2023), 213-234. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1312467>

 Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

HZ. İBRÂHİM'İN KURBANLIK OĞLU MESELESİ

Öz

Hiz. İbrâhim (as), tevhit inancını yaymak için başta Bâbil hükümdarı Nemrut olmak üzere pek çok kişiyle mücadele etmiş, hayatı bu mücadeleler içerisinde geçmiş, yaşamı boyunca nice imtihanlarla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birisi, belki de en zor olanı da oğlunu kurban etme emrini alması, yani zebîh meselesiyle imtihan olmasıdır. Zebh, kurban etmek, kesmek anlamına gelirken zebîh ise kurbanlık, kurban edilen/kesilen anlamına gelmektedir. Kur'ân'ı Kerim'de zebîh ifadesi (أَذْبَحَكَ) fiili şeklinde Hiz. İbrâhim'in kurban etmek için kesim yerine götürülen oğlu için kullanılmaktadır. Bu hadisenin gerçekten vuku bulduğu kesin olsa da kurban yerine götürülenin hangi oğul olduğu tartışmalıdır. Bu çalışma öncelikle kurban için seçilen oğulun bunlardan hangisi olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kur'ân'ın Saffât Sûresi'nde ifade edilen zebîh meselesinin öne çıkan iki adayı vardır. Adaylardan ilkinin İsmâil (as) oluştururken diğerini ise kardeşi İshak (as) oluşturmaktadır. Yine babasından kurban edileceği haberini öğrenip bu emre teslimiyet gösteren ve bu emirden ötürü annesinin üzülmesinden endişe duyanın hangi oğul olduğu da ortaya çıkarılacaktır. Kur'ân'ın ilgili âyetleri incelenmiş ve konu ile ilgili literatür taraması yapılmış, bu tarama sonucu kaynaklar tespit edilmeye çalışılmıştır. Yaşanmış bu öykünün önemini vurgulayan muhaddis ve müfessirlerin yorumlarına başvurulmuş, tarama yapılırken sadece İslâmî kaynaklarla yetinilmemiş, bu konu hakkında Ehl-i Kitap dediğimiz diğer din mensuplarının kaynakları incelenerek bu konu hakkındaki görüşlerine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Zebîh, Kurbanlık Oğul, Hiz. İsmâil, Hiz. İshak.

The Question of Prophet Ibrahim's Sacrifice Son

Abstract

Abraham struggled with many people, especially the Babylonian ruler Nemrud, to spread the belief of oneness, his life passed in these struggles, and he faced many tests throughout his life. One of them, perhaps the most difficult one, is that he received the order to sacrifice his son, that is, he was tested with the issue of zabih. While zebh means sacrificing, slaughtering, zebîh means sacrificing, sacrificial/sacrificed. In the Qur'an, the expression 'zebîh' (the verb أَذْبَحَكَ) is used for the son of Ibrahim, who was taken to the slaughter place for sacrifice. Although it is certain that this event actually took place, it is debatable which son was taken to the place of sacrifice. This study primarily aims to reveal which of these is the son chosen for sacrifice. There are two prominent candidates for the issue of zabih, which is expressed in the Qur'an's chapter of Saffat. While Ishmael (as) is the first candidate, his brother Isaac (as) is the other one. It will also be revealed which son was the one who learned from his father that he would be sacrificed and submitted to this order and was worried that his mother would be upset because of this order. The relevant verses of the Qur'an were examined and the literature on the subject was searched, and the sources were tried to be determined as a result of this scanning. Interpretations of Hadith scholars and commentators emphasizing the importance of this lived story were consulted, while scanning, not only was the Islamic sources contented, but also the sources of other religion members, which we call the Ahl al-Kitab, were examined and their views on this subject were also mentioned.

Keywords: Tafseer, Sacrifice, Sacrificial Son, Ishmael, Isaac.

GİRİŞ

Kurban ifadesi genelde Yüce Allah'a yaklaşıran ibadet türlerini içerirken, özelde ibadet maksadıyla hayvan kesmeyi ifade etmektedir.¹ Bu manadaki kurban anlamını içeren iki Arapça kavram vardır. Bunlar udhiyye ve zebîh kelimeleridir. Udhiyye, Kurban Bayramı'nda ve diğer durumlarda (adak vb. gibi) hayvan kesme ibadeti olan kurbanı ifade ederken, zebîh ise özelde kurban kesimini, genelde ise kurban olsun olmasın tüm kesimleri ifade eden bir kavramdır.² Zebîh kelimesi İbrâhim peygamberin oğlunu kurban etme ifadesinde geçtiği için bu kavramın kullanılması isabetli görülmektedir.

İhtilafı olan zebîh meselesi, tüm klasik İslâmî literatürler yanında Kitâb-ı Mukaddes ve diğer kaynaklarda da yer almıştır. Bu meyanda birçok kaynak taranarak bu çalışmamızda söz konusu mesele ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve elde edilen veriler doğrultusunda konunun planı yapılmış ve kurbanlığın kim olduğu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu nedenle kapsam, çalışmanın boyutunu aşmayacak bir şekilde önemli literatürlerle sınırları çizilerek dar tutulmuştur. Zebîh meselesine geniş bir şekilde Sâffât sûresinde bahsedildiği için adı geçen sûrenin ilgili âyetiyle giriş yapılması uygun görülmüştür. Zira bu sûrede peygamberlerin bir kısmından, özellikle de Nuh (as)'dan söz edilerek konu Hz. İbrâhim'e getirilmiştir. “Şüphesiz İbrâhim de O'nun/Nuh'un taraftarlarından idi.”³ bahsedilen âyette Hz. İbrâhim, Nuh'un dinsel ve metotsal anlamda yolunda ve yanında⁴ olan biri olarak belirtilmektedir. Bunun yanında Hz. İbrâhim'in kavmiyle mücadelesine değindikten sonra Hz. İbrâhim'in yaşlanması dolayısıyla misyonunu yüklenilebilecek “Ey Rabbim! Bana salihlerden olacak bir çocuk bağışla.”⁵ şeklinde dua ederek bir evlat istemesine sıra gelmektedir. Yüce Allah, Hz. İbrâhim'in duasını nihâyet kabul eder, “Bunun üzerine biz, İbrâhim'e yumuşak huylu bir oğul müjdeledik.”⁶ âyetinde de belirttiği gibi kendisine bir oğul vereceğini müjdeler.

Çocuk doğar, büyür, gelişir ve “Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince...”⁷ âyetinde ifade edildiği gibi gezip dolaşan yumuşak huylu ve

¹ “الصَّلَاةُ قُرْبَانٌ، وَالصَّدَقَةُ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ، وَالصَّلَاةُ قُرْبَانٌ” Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şua'yb el-Arnaûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 22/425; “والقربان: الأخصاصي. وكل ما تقرب إلى الله فهو قربان” Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münin el-Belabekkî (Beyrut: Dârü'l-İlm, 1987), 1/325; “الصَّلَاةُ قُرْبَانٌ كُلٌّ” Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 1/645.

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/436.

³ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), es-Sâffât 37/83.

⁴ Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl (Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî, 1410/1989), 569.

⁵ es-Sâffât 37/100.

⁶ es-Sâffât 37/101.

⁷ es-Sâffât 37/102.

itaatkâr bir çocuk olur. Bunun akabinde Hz. İbrâhim'in bir rüyasıyla kurban olayı imtihanı başlar. Peygamberlerin rüyası sadık rüyalardan ve zaman zaman vahyin de kaynağı⁸ olması hasebiyle Hz. İbrâhim de gördüğü rüyayı bu bağlamda değerlendirmiş, oğlunu kurban etmenin Yüce Allah'ın bir emri olduğuna inandığından emri yerine getirmek üzere meseleyi önce oğluna açmıştır. "... İbrâhim ona, 'Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?' dedi."⁹

Mezkûr olay adı geçen sûrede kısmen ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta ve baba-oğul her iki peygamberin de bir imtihana tabi tutulduğunu göstermektedir. "*Nihâyet her ikisi de (Allah'ın emrine) boyun eğip, İbrâhim de onu (boğazlamak için) yüz üstü yere yatırınca...*"¹⁰ "*Ona, şöyle seslendik: 'Ey İbrâhim!'*¹¹ *Gördüğün rüyanın hükmünü yerine getirdin/tasdik ettin. Şüphesiz biz iyilik yapanları böyle mükâfatlandırırız.*"¹² Bu ifadelerin ardından bahse konu olan olayın bir imtihan olduğu vurgulanmıştır. "*Şüphesiz bu apaçık bir imtihandır.*"¹³ Bu imtihanı baba-oğul her ikisi de kazanmıştır.

İfade edilen kıssada oğul ve babadan bahsedilmektedir. Babanın adı açıkça geçtiği için Hz. İbrâhim olduğu ihtilafsız olarak bilinmektedir. Ancak zebîhin kim olduğu sonucuna varabilmek bir araştırmannın konusu olacak kadar geniş bir konudur. Bu nedenle yapılan çalışmada tekrarların olması konunun mahiyeti gereği muhtemel, bazı soruların cevaplarını bulmak ise mümkündür:

- Kurban olayına sebep olan durum nedir?
- Zikredilen olayda imtihana tabi tutulan kimlerdir?
- İmtihana tabi tutulanlardan biri oğul ise, kaç yaşındadır?
- Neden Yüce Allah, babanın ismini vermiştir de oğulun ismini vermemiştir?
- Söz konusu olayın anlatılmasındaki mesaj nedir?
- Bahsedilen meselenin ihtilafı olmasına sebep olan sadece Ehl-i Kitap mıdır, Ehl-i Kitabı suçlamak doğru mudur?
- Bu bağlamda kurban olayı nerede gerçekleşmiştir?

1. HZ. İBRÂHİM'İN ÇOCUĞUNU KURBAN ETMEK İSTEMESİNDEKİ NEDEN

Hz. Peygamberin dedesi Abdulmuttalip, zenzem kuyusunu ortaya çıkarmak için çalışmış ve bu sebeple bazı sıkıntılarla karşı karşıya gelmiştir.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 1387/1967), 21/75.

⁹ es-Sâffât 37/102.

¹⁰ es-Sâffât 37/103.

¹¹ es-Sâffât 37/104.

¹² es-Sâffât 37/105.

¹³ es-Sâffât 37/106.

Bahse konu olan sıkıntılardan kurtulması ve önündeki engellerin kaldırılması için Yüce Allah'a yalvarmış, kendisine on oğul vermesini dilemiştir. Duasının kabul edilip on oğul vermesi halinde birini kendisinin yolunda kurban edeceğini adanmıştır. Hz. Peygamberin dedesi zemzem suyunu bulup çıkarmış ve aradan yıllar geçtikten sonra kendisinin on oğlu olmuştur. Adağını unutan dedeye rüyasında nezrettiği adağı hatırlatılmış ve oğlunu kurban etmesi bu nedenle gündeme gelmiştir.¹⁴ Peki Hz. İbrâhim neden çocuğunu kurban etmek istemiştir? Yüce Allah'a Hz. İbrâhim bir adak mı adanmış, yoksa Yüce Allah hem Hz. İbrâhim'i hem de oğlunu bir sebep olmaksızın imtihan etmek için mi zebîh meselesi ortaya çıkmıştır? Bu soruların cevap bulması da en az kimin kurban edilme meselesi kadar önemlidir.

Zebîhin kim olduğu meselesini vuzuha kavuşturmak adına bazı düşünceler akla gelebilir. Mesela, eski toplumlarda 'ister putperest topluluklarda olsun ister diğer toplumlarda olsun' insanların putlara ve ilahlara kurban edildiği bir vakıadır. Bazı inançlarda kızgın tanrının yatıştırılması için ona kurban verilmesi gerektiği mevcuttur.¹⁵ Çeşitli coğrafyalarda Tanrıya insan kurban etmenin dinsel bir gelenek olarak varlığı bazı bulgularla bilinmektedir. Mesela, Mezopotamya'ya ait arkeolojik kazılarda çıkan yazılı materyallerin çok sayıda öldürme ritüellerini içerdiği görülmektedir.¹⁶ İbrâhim'in görevlendirildiği coğrafya da burası olunca, ilk doğan erkek çocuklarının Tanrı'ya kurban edilmesine ait fenomenlerin de yer aldığı bölge olması dolayısıyla Hz. İbrâhim'in sözü edilen ritüellerden etkilenmesi ve bu gelenekte puttan tanrılara sunulan kurbanın Yüce Allah'a sunulması gerektiğini düşünerek ilk doğan çocuğunu Allah'a adanmış olması düşünülebilir mi?

Gelenekleri yıkan bir peygamberin kurban ibadetinin putlara değil Alemlerin Rabbine yapılması doğru olandır, düşünerek bu gibi gelenekleri değiştirerek kurban ibadetini asıl mecrasına oturtmak istemesi mümkündür. Bunu Kitâb-ı Mukaddes'te putlara veya ilahlara yakmalık sunu olarak çocukları kurban etmenin yasaklanmış olması desteklemektedir.¹⁷ Ancak mezkûr iddiayı ispat etmek mümkün görünmemektedir. Zira Kitâb-ı

¹⁴ "Abdülmuttalib zemzem kuyusunu kazdığı sırada "şâyet Allah bu kuyu içinde benim isimi kolaylaştırırsa diyerek çocuklarından birini kurban edeceğini yüce Allah'a adadı." Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâs, 1423/2002), 3/614; Zekerîya Efe, *Tefsîrde Rivâyetler (el-Keşşaf Örneği)* (Ankara: Sonçağ, 2022), 195; Muhammet Yeşilyurt, *İbrahimî Dinler Olgusu* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 113-115.

¹⁵ Horace Bushnell, *The Vicarious Sacrifice* (New York: BiblioLife, 2009), 450.

¹⁶ Ali Rafet Özkan, *Dinlerde Kurban Kültü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2003), 49-61.

¹⁷ "Şimdiye dek oğullarınızı ateşte kurban edip sunularınızı sunmakla, putlarınızla kendinizi kirlettiniz" *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Yeni Yaşam Yayınları, 2009), Hezekiel 20:31; "İlah Molek'e ateşte kurban edilmek üzere çocuklarından hiçbirini vermeyeceksin. Tanrı'nın adına leke getirmeyeceksin. Rab benim" *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*, Levililer 18: 21.

Mukaddes'te Tanrı'nın İbrâhim'i denemesi için böyle bir emir verdiği ifade edilmektedir.¹⁸

Zebîhin Hz. İsmâil olduğunu iddia edenler açısından bakıldığında bu imtihan olayının nasıl ortaya çıktığıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmediği, direkt olarak bir rüya sonucu kurbanlık oğul meselesinin gündeme geldiği anlatılmakta ve anlaşılmaktadır. Yani Hz. İbrâhim, gördüğü bir rüyayı, oğlunu kurban etme anlamında emri ilâhî olarak kabul etmiş, zikredilen emri yerine getirmek üzere meseleyi uygun bir dille oğluna açmıştır. Aynı şekilde oğlu babasının gördüğü rüyanın bir emir niteliğinde olduğunu anlamış, babasına tam bir şekilde inanmış ve onun işini kolaylaştırmıştır. Bu durumda akıl baliğ olmayan "yedi yaşındaki bir çocuğun"¹⁹ imtihana tabi tutulması ve bu emri algılaması meselesiyle karşılaşmıştır. Bahsedilen konudaki sorunun cevabı sadece imtihana tabi tutulmanın Hz. İbrâhim olduğunu söylemek olacaksa فَلَمَّا ﴿...﴾ "Nihâyet her ikisi de (Allah'ın emrine) boyun eğip,"²⁰ ifadesinin buna izin vermediği açıktır. Öyleyse çocuğun bulûğ çağında olması gerekir ki onun da imtihana tabi tutulması uygun olabilsin. Bu durum فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ ﴿...﴾ âyetinin çerçevesinde ele alınarak araştırıldığında (çocuğun çalışacak ve ibadet edebilecek bir yaşa geldiğini gösterir ki,) söz konusu yaşın en az 12-13 olduğunu söyleyebiliriz.²¹

Zebîhin Hz. İshak olduğunu söyleyenler için ise zebîh meselesinin ortaya çıkmasına sebep olacak iki rivâyet aktarılmaktadır.

İmam Taberî'nin İmam Suddî'den aktardığı rivâyet: Kur'ân-ı Kerim'de Hz. İbrâhim'in duasında salihlerden bir çocuk istediği,²² açıkça görülmektedir. Ancak eşinin adından söz edilmez. Bazı kaynaklarda ise bu dua "Eşi Sâre'den salih bir evlat hibe etmesi"²³ şeklinde ifade edilmektedir. İmam Taberî, "İfade edildiğine göre İbrâhim Sâre'nin doğuracağı İshak'ı melekler müjdelediği zaman onu Allah için kurban olarak adadı..."²⁴

¹⁸ "İshâk'ı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git' dedi, "Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun." *Kutsal Kitap: Tevrat, Zebûr, İncil, Yarattılış* 22:2.

¹⁹ "لَمَّا بَلَغَ إِسْمَاعِيلُ سَبْعَ سِنِينَ رَأَىٰ إِِبْرَاهِيمُ فِي النَّوْمِ فِي مَنَازِلِهِ بِالشَّمَامِ أَنَّهُ يَذْبَحُ إِسْمَاعِيلَ" Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhâyn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/605.

²⁰ es-Sâffât 37/103.

²¹ "أَيُّ أَدْرَكَ مَعَهُ الْعَمَلُ، يُقَالُ إِنَّهُ قَدْ بَلَغَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ ثَلَاثَ عَشْرَةَ سَنَةً" Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve 'irâbüh*, thk. Abdulcelil Abduhu Şelebi (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), 4/310; "قال الحسن ومقاتل بن حيان: يعني العقل الذي يقوم به الحجة" Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002), 8/156; "قال الفراء والكلبي، وكان يومئذ ابن ثلاث عشرة سنة" Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992), 5/60.

²² es-Sâffât 37/100.

²³ "دعا الله عز وجل أن يهب له ابنا صالحا من سار" Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 22/386; Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Abdürrezzak el-Mehdi (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000), 7/47.

²⁴ "...وكان فيما ذكر أن إبراهيم نذر حين بشرته الملائكة بإسحاق ولدًا أن يجعله إذا ولدته سارة لله ذبيحة" Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah

cümlesiyle kurbanın sebebini ortaya koyar. Bu bağlamda İmam Suddî'den bir rivâyet aktararak bu kurban olayına sebep olan durumu izah eder.²⁵ Bu rivâyet diğer tefsir kitaplarında da aşağı yukarı aynı biçimde yer almaktadır.²⁶

İbn Hacer'in aktardığı rivâyet: “*Fethu'l-bârî*’de ‘İbrâhim, ‘Eğer Yüce Allah bana Sâre’den bir çocuk bahşederse onu kurban olarak keserim.’ diye adakta bulundu. Böylece rüyasında ‘adağını yerine getir’ diye bir rüya gördü.”²⁷ ifadesiyle kurban olayının sebebi yer almaktadır. Sözü edilen ifadenin ardından İmam Suddî'den kurban olayını dramatik bir şekilde anlatan ve Tevrat'taki ifadelerle de benzeyen yukarıdaki rivâyeti aktarmaktadır.²⁸ Akabinde sözü edilen bilginin kaynağının Ehl-i Kitap olabileceğini İbn Hacer de ifade etmektedir.²⁹

2. EHL-İ KİTAPTA HZ. İBRÂHİM'İN OĞLUNUN KURBAN EDİLMESİ MESELESİ

2.1. Yahudilikte Zebîhin Kimliği

Öncelikle Hz. İbrâhim'in iki oğlunun varlığını Yahudi kaynaklarında da bulmak mümkündür. Bahse konu olan iki oğlun hangisinin büyük ve hangisinin küçük olduğunu belirtmek de önemlidir. Zira ilk ve tek oğlun kurban edilmesi Tevrat'ın ifadelerinde yer almaktadır. Bunun da bir sonuca varılmasında katkısı büyüktür.

Kitâb-ı Mukaddes'te “Bab 22” başlığı altında kurban olayı şu şekilde sunulmaktadır:

“1. Daha sonra Tanrı İbrâhim'i denedi. ‘İbrâhim!’ diye seslendi. İbrâhim, ‘Buradayım!’ dedi.

2. Tanrı, ‘İshak'ı, sevdiğin biricik/tek oğlunu al, Moriya bölgesine git.’ dedi, ‘Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun.’

...

6-7. Yakmalık sunu için yardığı odunları oğlu İshak'a yükledi. Ateşi ve bıçağı kendisi aldı. Birlikte giderlerken İshak, İbrâhim'e, ‘Baba!’ dedi.

...

8. İbrâhim, ‘Oğlum, yakmalık sunu için kuzuyu Tanrı kendisi sağlayacak’

b. Abdulmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1422/2001), 21/74.

²⁵ “... عن السديّ،...، فقيل له: أوف بندرك الذي نذرت، إن الله رزقك غلاما من سائة أن تذبج.” Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/74.

²⁶ “فقال السديّ... قيل له: أوف بندرك الذي نذرت فكان هذا هو السبب في أمر الله عز وجل رسوله إبراهيم عليه السلام بذبج ابنه” Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, 22/386; Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 7/47.

²⁷ “قيل كان إبراهيم نذرت إن رزقه الله من سائة ولداً أن يذبج قرباناً قرأ في المنام أن أوف بندرك” Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Ma'ârif, 1326), 12/377.

²⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/377.

²⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 12/378.

dedi. İki birlikte yürümeye devam ettiler.

9. Tanrı'nın kendisine belirttiği yere varınca İbrâhim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yatırdı.

10. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı.

...

13. İbrâhim çevresine bakınca, boynuzları sık çalılara takılmış bir koç gördü. Gidip koçu getirdi. Oğlunun yerine onu yakmalık sunu olarak sundu.

(...)

19. Sonra İbrâhim uşaklarının yanına döndü. Birlikte yola çıkıp Beer-Şeva'ya gittiler. İbrâhim Beer-Şeva'da kaldı.”³⁰

Kitâb-ı Mukaddes'te kurbanlık oğul Hz. İshak üzerinden anlatılmaktadır.³¹ Yani Ehl-i Kitap açısından tartışmasız olarak zebîhin Hz. İshak olduğu kabul edilmektedir. Şu bir gerçektir ki Tevrat'ta anlatılan bu kurban olayı, Ehl-i Kitabın birçok kaynağına girmiş ve Hz. İbrâhim'in kurban emrini yerine getirmek için oğlunu dahi kurban etmekten çekinmeyişi, oğluyla birlikte Tanrıya koşulsuz itaat edişi övgüyle anlatılmış ve şeriatın emirlerini çiğnemektense ölümü tercih eden bir peygamber olarak değerlendirilerek bazı radikal Yahudiler tarafından örnek alınmıştır.³² Ancak yine de bazı ifadelerden ipuçlarını yakalamak mümkündür. Mesela; buradaki “*Sevdiğin tek veya biricik oğlunu al.*” ifadesinde geçen “tek” kelimesi asıl anlamı olan “sayısal bir” anlamında mıdır, yoksa “biricik” anlamında sevgi ifade etmek için mi kullanılmıştır? Sözü edilen farklılığı mezkûr ibareden anlamak mümkün olmakla birlikte kesin bir sonuca varmak açısından yeterli bir kanıt olarak görülmemektedir. Ancak bazı nüshalarda İbn Kesîr'in de belirttiği gibi tek oğlu,³³ ilk doğan çocuk anlamında “Bekre”³⁴ kelimesiyle açıklığa kavuşturmak ve bu ifadenin üzerinden bir sonuca ulaşmak mümkündür. Zira ilk doğan çocuk Kitâb-ı Mukaddes'e göre de Hz. İsmâil'dir.³⁵ Hz. İsmâil doğduğunda babası Hz. İbrâhim 86 yaşında, Hz. İshak doğduğunda da 100 yaşında olduğu yine Kitâb-ı Mukaddes'te

³⁰ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yaratılış 22:2-8.

³¹ Ömer Faruk Harman, “İshak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/519.

³² Geoffrey Wigoder (ed.), *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme* (Paris: CERF/Robert Laffont, 1996), 549.

³³ Ömer Faruk Harman, “İsmâil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/76.

³⁴ وسمعت شيخ الإسلام ابن تيمية يقول: ... أمر إبراهيم أن يذبح «ابنه بكره»، وفي لفظ: «وحيدته»... ولكن اليهود حسدت بني إسماعيل... «علي هذا الشرف، Zâdû'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd, thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî vd. (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1440/2019), 1/54.

³⁵ “İlk oğlun Hz. İsmâil olduğu şu şekilde ifade edilmektedir. Hacer Avram'a bir erkek çocuk doğurdu. Avram çocuğun adını İsmâil koydu. Hacer İsmâil'i doğurduğunda, Avram seksen altı yaşındaydı.” *Kitabı Mukaddes*, Yaratılış, 17:15-16.

vurgulanmaktadır.³⁶ Böylece Hz. İbrâhim'in ilk çocuğunun Hz. İsmâil olduğu bilinmektedir.³⁷

2.2. Hıristiyanlıkta Zebîh Olan Oğulun Kimliği

Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın bu konuda görüşlerinin aynı olduğunu görmekteyiz. Zira temel aldıkları kaynakları aynıdır. Hıristiyanlar da kurbanlık oğul konusunda Tevrat'ın ifadelerine katılmaktadırlar. Kurbanlık oğul konusunda daha önce Tevrat'ın ifadelerinden söz edilerek açıkça kurbanlık oğulun İshak olduğu ifade edilmişti. Buradan da anlaşılmalıdır ki, Ehl-i Kitabın zebîh konusundaki bütün görüşleri İshak'ın etrafında şekillenmiştir.³⁸

3. İSLÂM'DA ZEBÎHİN KİMLİĞİ

3.1. Zebîhin Hz. İsmâil Olduğu İddiası

Zebîhin kim olduğu konusu tefsirlerimizde genellikle şu âyet çerçevesinde dile getirilmektedir: *"Çocuk kendisiyle birlikte koşup yürüyecek yaşa gelince İbrâhim ona, 'Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?' dedi. O da 'Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın' dedi."*³⁹

Bu âyetin akabinde müfessirler, Hz. İbrâhim ve kurban olayını dramatik bir şekilde anlattıktan sonra sözü kurban edilmek istenen çocuğa getirmektedirler. Öyle ki Sahabe ve Tabiinden hangi görüşte olanların dahi isimlerini vermektedirler.

3.1.1. Zebîhin Hz. İsmâil Olduğunu İddia Eden Müfessirler

Hz. İbrâhim'e müjdelenen çocuğun kurban olayıyla ilişkilendirildiğini bildiren âyet şöyledir: *"Bunun üzerine biz, İbrâhim'e yumuşak huylu bir oğul müjdeledik."*⁴⁰ Mezkur âyet çerçevesinde müjdelenen çocuğun Mücâhid (ö. 103/721),⁴¹ Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815),⁴² İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008),⁴³ en-Nesefî (ö. 537/1142),⁴⁴ Şa'bî (ö. 104/722) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi otoriterlerin de ifade ettikleri gibi Hz. İsmâil olduğu bazı tefsirlerde vurgulanmıştır.⁴⁵ Adı geçen tefsirlerimizde olaylar bazı delillerle

³⁶ Tekvin, 17: 17.

³⁷ Harman, "İsmâil", 23/80.

³⁸ Wigoder, *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, 549.

³⁹ es-Sâffât 37/102.

⁴⁰ es-Sâffât 37/101.

⁴¹ Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, 569.

⁴² Ebû Zekeriyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Çelebî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004), 2/838.

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürrî el-İlbîrî İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîrül-Kur'âni'l-'azîz*, thk. Ebû Abdullah b. Ukkâse - Muhammed b. Mustafa el-Kenz (Kahire: el-Farûku'l-Hadîse, 1423/2002), 4/65.

⁴⁴ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş - Fâdî el-Mağribî (İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 1440/2019), 12/428.

⁴⁵ Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 194.

anlatılmakta ve iddialar bir kısım kanıtlar gösterilerek ispata çalışılmaktadır. Şu bir gerçektir ki, hemen hemen tüm müfessirler, birbirlerinden yararlanarak nerdeyse aynı kanıtları ileri sürmüşlerdir. Zira ortaya koydukları iddia ve kanıtların benzerliği konunun mahiyeti itibariyle kaçınılmazdır.

Müfessirlerin zebîhin Hz. İsmâil olduğu hakkındaki delilleri: Kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu iddia eden müfessirler, bazı deliller ortaya koymaktadırlar. Bu deliller, genelde âyetler, hadisler ve diğer bazı rivâyetler olarak görülmektedir. Söz konusu delillere müfessirler, kitaplarında bir bir değinmişlerdir. Zebîhin Zemahşerî tarafından değerlendirilmesine şu şekilde rastlanılmaktadır: “*Kurban edilmek üzere kesilmek istenen onun (Hz. İbrâhim’in) hangi çocuğuydu? diye soracak olursan* قد اختلف فيه /bu konu ihtilâflıdır derim.” der. Daha sonra Hz. İsmâil olduğu görüşünde olan sahabe ve tabiinlerin isimlerini ve delillerini zikreder.⁴⁶

Müfessirler, kurbanlığın Hz. İsmâil olduğunu delillendirirken âyetlerden de yararlanmaktadırlar.

Hız. İsmâil’in Allah tarafından sabırlı olmakla nitelendirilmesi: Hız. İsmâil Kur’ân’ı Kerim’de sabırlı olmakla vasıflandırılmıştır. Ancak Hız. İshak için böyle bir sıfatla karşılaşılmamaktadır. “*İsmâil, İdris ve Zekîl’i de an! Bunların hepsi sabredenlerdendir.*”⁴⁷ Burada Hız. İsmâil kurban olmaya sabrettiğinden bu vasfı almıştır.⁴⁸

Hız. İsmâil’in sözünde sadık olduğunun vurgulanması: Yüce Allah Hız. İsmâil’in “*Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşallah, beni sabredenlerden bulacaksın.*”⁴⁹ diye bir vaatte bulunduğunu ve söz konusu vaade sadık ve vefalı olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır: “*Kitâp’ta İsmâil’i de zikret. Çünkü o, vadinde doğruydu ve gönderilmiş (Resul) bir peygamberdi.*”⁵⁰

Hız. İshak’ın Yakup’la birlikte müjdelenmesinin de zebîhin Hız. İsmâil olduğunu göstermesi: Halim bir oğulun müjdesinin akabinde Allah, Hız. İbrâhim’e Hız. İshak’ı ve onun oğlu Yakup’u müjdelemesi dikkat çekicidir. “*İbrâhim’in karısı ayakta idi. (Bu sözleri duyunca) güldü. Ona da İshak’ı müjdeledik; İshak’ın arkasından da Yakup’u.*”⁵¹ Yakup, İshak’ın oğludur. Şayet

⁴⁶ Hız. İsmâil’in zebîh olduğunun delillerinden birisinin de kıssanın tamamlanmasından sonra ‘ ويدل عليه أن الله تعالى لما أمم قصة الذبيح قال...’, şeklindeki sözüdür.” Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 8/153; Ebü’l-Leyis İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *Bahrü’l-‘ulûm* (Kahire: Külliyyetü Dâri’l-‘Ulûm, 1997), 3/147; “من كان الذبيح من ولديه؟” Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki’t-tenzîli’n-nâţık ‘an dekâ’iki’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdusselam Şahîn (Beirut: Dârü’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1437/2015), 4/56; Hâkim en-Nîsâbü’rî, *el-Müstedrek*, 2/609; diğer müfessirler ve delillerini aynı bulduğumuz için hepsinin adını burada tekrar etmeye gerek yoktur. Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 195.

⁴⁷ el-Enbiyâ 21/85.

⁴⁸ Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 196.

⁴⁹ es-Sâffât 37/102.

⁵⁰ Meryem 19/51.

⁵¹ Hûd 11/71.

Hız. İshak, kurban edilen oğul olsaydı Yakup nasıl olacaktı. Bahsedilen vaade aykırı olmaz mıydı? Bu gibi sorulara verilecek en iyi cevap da kurbanlığın Hız. İsmâil olduğunu söylemektir.⁵²

Hız. İbrâhim'in "Rabbime gidiyorum" ifadesi: "İbrâhim, şöyle dedi: 'Ben Rabbime (O'nun emrettiği yere) gideceğim. O, bana yol gösterecektir.'" ⁵³ âyeti Hız. İbrâhim'in kavminden uzaklaşarak her ne kadar Şam'a gittiğini söyleyenler olmuş olsa da önce Şam'a sonra da ⁵⁴ hicaz tarafına gittiğini göstermektedir. Zira Rabbi ona bu yolu göstermiştir. Böyle olunca zebîh olayının gerçekleştiği yerin bu bölge olduğu anlamına gelmektedir. Bu yüzden zebîhin Hız. İsmâil olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.2. Zebîhin Hız. İsmâil Olduğuna Dair Rivâyetler

Hız. Peygamberin "Ben iki kurbanın oğluyum." buyurması: 'Aclûnî, Hız. İsmâil'in zebîh olduğunu ifade eden rivâyetin Zeylaî ve İbn Hacer tarafından tahric edildiğini "لم نجد هذا اللفظ" ⁵⁵ şeklinde aktararak söz konusu rivâyeti bu kalıpta görmediklerini belirtir. Bir diğer rivâyette de sözü edilen hadis için Zeylaî'nin "Garip" ifadesi yer almaktadır.⁵⁶

Hız. Peygamberin "Ey iki kurbanın oğlu!" şeklindeki hitapla karşılaşması: Bazı kaynaklara göre büyük ihtimalle nokta yanlış konularak Senabicî "الصَّنَابِجِي" ⁵⁷ şeklinde, bazılarına göre doğru olan ise Senabihî-Sunabihî "الصَّنَابِجِي" ⁵⁸ şeklinde ifade edilen ravinin Muaviye b. Ebû Süfyan'dan aktardığı bu rivâyette de kurbanlığın Hız. İsmâil olduğu ifade edilmektedir. İki oğul arasında kalınarak yapılan tartışmanın sonucunda bu konuda kendini uzman/deneyimli olarak gören Muaviye, Resulullah (sav) ile birlikte oldukları bir sırada bir bedevinin gelip Hız. Peygambere "Ey İki kurbanın oğlu!" diye hitap ettiğini belirtmektedir.⁵⁹ Zebîhin Hız. İsmâil olduğunu ifade eden bu rivâyet hakkında İmam Zehebî mesnetsiz/zayıf derken,⁶⁰ 'Aclûnî ise "hasen" olarak ifade ettikten sonra Suyûtî'nin "garip" kategorisinde kabul

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/54; Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 196.

⁵³ es-Sâffât 37/99.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1420), 26/348.

⁵⁵ قال الزيلعي وابن حجر في تخریج أحاديثه لم نجد هذا اللفظ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-ğafâ ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-ehâdîs 'alâ elsineti'n-nâs* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351), 1/199.

⁵⁶ "قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (أَنَا ابْنُ الذَّبِيحِينَ) قَلْتُ غَرِيبٌ" Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylaî, *Tahricü'l-ehâdîs ve'l-âsârî'l-vâkı'a fî tefsiri'l-keşşâf li'z-zemahşerî*, thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd (Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1993), 3/177.

⁵⁷ "عن الصَّنَابِجِي", Bu ravinin adı birçok ilim adamı tarafından farklı kaydedilmiştir." Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Muhammed Said Besyûnî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 7/538.

⁵⁸ "عن الصَّنَابِجِي" Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmî'u's-ş-şahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matba'atü İsâ, 1374/1955), Hudûd, 1334.

⁵⁹ "...ووروي عن الصَّنَابِجِي قال: "كنا عند معاوية بن أبي سفيان، فذكروا الذبيح: إسماعيل أو إسحاق؟ فقال" Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/604; Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 195.

⁶⁰ [التعليق - من تلخيص الذهبي] Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 2/604.

ettiğini söylemektedir.⁶¹

Bir mevkûf rivâyet olan “Zebîh Hz. İsmâil’dir.” ifadesi: İbn Abbas’tan rivâyet olarak aktarılan “Zebîh Hz. İsmâil’dir.” ifadesi de bir kanıt olarak gösterilebilir.⁶² Bu rivâyet hakkında Hâkim, *Müstedrek*’inde “iki şeyhin metoduna göre bu sahihtir.” derken Zehebî’nin de aynı görüşte olduğunu belirtir.⁶³

Hz. İsmâil’in kesim yerinde kendisini bağlamasını istemesi: İbn Hanbel’in cemarât olayını ifade ettiği rivâyette Hz. İsmâil’in “*Babacığım üzerimdeki gömleğimi çıkar ki kan olmasın başka giysim olmadığından onunla beni kefenlersin.*”⁶⁴ ifadelerine yer verir. Şuayb el-Arnaût’un, ravilerinin güvenilir ve sahih olarak ifade ettiği bu rivâyet de kurbanın Hz. İsmâil olduğunu göstermektedir.⁶⁵

3.1.3. Zebîhin Hz. İsmâil Olduğuna Dair Tarihî Veriler

Zebîhin kimliği meselesi hakkındaki tefsir ve rivâyet farklılıkları tarihi verilerde de kendini göstermektedir. İbn Kuteybe, Mücâhid’den ve İbn Ömer’den “Zebîh Hz. İsmâil’dir.”⁶⁶ şeklinde bir rivâyet aktarmaktadır. Bir diğer rivâyette de Resulullah’ın minberinden “Zebîh Hz. İsmâil’dir.”⁶⁷ sözünü Ebû Hüreyre’nin işittiğini ifade eden ise Şair Ferzadk’tır.

İbnü’l-Esîr, Zebîhin Hz. İsmâil olduğunu ifade eden bazı aktarımlarda bulunur. Bunlardan biri de İbn Abbas’tan “Zebîh Hz. İsmâil’dir.”⁶⁸ rivâyetidir. Söz konusu görüşü ifade edenlerin Ata, Mücâhid, Şa’bî, Yusuf b. Mihrân ve Saîd İbn Cübeyr gibi sahâbîler olduğunu belirtir. Ardından zikri geçen konuda Muhammed b. Ka’b el-Kurazî’nin delillerini de vermektedir.⁶⁹

Tarih-i Taberî’de de Kurban olayı anlatıldıktan sonra zebîhin Hz. İsmâil olduğunu söyleyenlerin görüşü aktarılır. Taberî, ilk önce Mücâhid’in İbn Ömer’den “Zebîh Hz. İsmâil’dir.”⁷⁰ rivâyetiyle başlamaktadır. Bunun akabinde

⁶¹ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ’,* 1/199.

⁶² Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek,* 2/604.

⁶³ “حَدَّثَنَا...، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: «الذَّبِيحُ إِسْمَاعِيلُ» هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى سَرَطِ الشَّيْخَيْنِ” Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek,* 2/604.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd,* 4/437; Efe, *Tefsirde Rivâyetler,* 196.

⁶⁵ “Bu rivâyet hakkında Şuayb el-Arnaût, ‘فقد روى له أبو داود،’ diye sıhhatini belirtmektedir. Buna benzer diğer rivâyet ise şöyledir: ‘قَالَ: لَا تَنَالُهُ أَيْدِيهِمْ، وَقَالَ: ‘bu rivâyet hakkında da ‘وهو ابن الطباع-’ -وهو ابن الطباع-’ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd,* 4/438.

⁶⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif,* thk. Servet Ukkâse (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyye, 1992), 37.

⁶⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif,* 38.

⁶⁸ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh,* thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî (Beyrut: Dârü’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1417/1997), 1/98.

⁶⁹ “... مُحَمَّدٌ بْنُ كَعْبٍ: إِنَّ الَّذِي أَمَرَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ بِذَبْحِهِ مِنْ بَنِيهِ إِسْمَاعِيلَ، وَإِنَّا لَنَجِدُ ذَلِكَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فِي قِصَّةِ الْحَبْرِ عَنْ إِبْرَاهِيمَ” İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh,* 1/99.

⁷⁰ “حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ يَمَانَ، عَنْ إِسْرَائِيلَ، عَنْ ثُوَيْرٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ الذَّبِيحُ إِسْمَاعِيلُ” Taberî, *Târîhu’t-Taberî,* 1/267.

İbn Abbas'ın⁷¹ ve Şa'bî'nin de bu görüşte olduğunu belirtir.⁷² Daha sonra Ömer b. Abdülaziz'in aslen Yahudi olup daha sonra Müslüman olan birine "Hz. İbrâhim, hangi oğlunu kurban etmekle emrolundu" diye sormasını aktarmakta ve bu zatın da "Hz. İsmâil" dediğini hikâye etmektedir.⁷³

İbn Kesir, *Kasasü'l-Enbiyâ'* da Zebîhin Hz. İsmâil olduğunu açıklarken İbn Abbas'tan gelen iki rivâyetten en sahih olanın Zebîhin Hz. İsmâil olduğunu belirten rivâyet olduğunu belirtir. Akabinde Mücâhid (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Şa'bî (ö. 104/722), Ata (ö. 114/732), İbn Abbas (ö. 68/687-88), İbn Cüreyc (ö. 150/767) gibi isimlerin aynı görüşte olduğunu söylemekte ve Yahudilerin iddialarının doğru olmadığını belirterek yalan söylediklerini ifade etmektedir.⁷⁴ Daha sonra da İbn Ahmed'in (ö. 266/880) babasından kurbanlığın "Hz. İsmâil" olduğunu işittiğinden söz eder.⁷⁵ Buna ilaveten "İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) babasına zebîh hakkında kim olduğunu sorup "doğru olanın Hz. İsmâil" olduğu cevabı aldığını aktarmaktadır.⁷⁶ İbn Ebî Hâtim'in "Ali (ö. 40/661), İbn Ömer (ö. 73/693), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Ebû Tufeyl (ö. 100/718-19), Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Hasan-ı Basrî, Mücâhid, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726 [?]), Ebû Cafer Muhammed b. Ali (ö. 160/777 [?]) ve Ebû Sâlih (ö. 101/719-20)" gibi isimlerin hepsi "zebîh Hz. İsmâil'dir." dediklerini belirten rivâyetini vermektedir.⁷⁷ İbn Kesir, sözünü Muâviye'den (ö. 60/680) gelen rivâyet ve Ömer b. Abdülaziz'den (ö. 101/720) gelen rivâyetle tamamlar ve tefsirinde ayrıntılı bir şekilde bu meseleyi değerlendirir.⁷⁸

3.1.4. Diğer Deliller

Dil bilimci Esmâ'nin hocasıyla diyalogu: Esmâ'nin zebîhin Hz. İbrâhim'in hangi oğlu olduğu konusunda hocasıyla diyalogu, tarih kitaplarından sadece Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin kitabında görülmektedir. "Esmâ' derki, Ebû Amr b. el-Alâi'ye 'zebîh kimdir?' diye sorduğumda 'Ey Esmâ! Sen aklını mı yedin?'⁷⁹ Hz. İshak ne zaman Mekke'ye geldi? Ancak Hz. İsmâil

⁷¹ "عَنِ الشَّعْبِيِّ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: قَالَ: إِسْمَاعِيلُ." Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/267.

⁷² "حَدَّثَنَا ابْنُ عُثَيْبٍ، قَالَ: سُئِلَ دَاوُدُ بْنُ أَبِي جَنْدَبٍ: أَيُّ ابْنَيْ إِبْرَاهِيمَ أَمْرٌ يَذْبَحُهُ؟ فَرَزَعَهُ أَنَّ الشَّعْبِيَّ قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هُوَ إِسْمَاعِيلُ." Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/268. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/268.

⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1/270.

⁷⁴ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî İbn Kesîr, *Kaşasü'l-enbiyâ*, thk. Mustafa Abdulvahid (Kahire: Matba'atü Dâri't-Te'lif, 1388/1968), 1/216.

⁷⁵ "وَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ ابْنُ الْإِمَامِ أَحْمَدُ عَنْ أَبِيهِ: هُوَ إِسْمَاعِيلُ." İbn Kesîr, *Kaşasü'l-enbiyâ*, 1/216.

⁷⁶ "وَقَالَ ابْنُ أَبِي حَاتِمٍ: سَأَلْتُ أَبِي عَنِ الذَّبِيحِ فَقَالَ: الصَّحِيحُ أَنَّهُ إِسْمَاعِيلُ." İbn Kesîr, *Kaşasü'l-enbiyâ*, 1/216.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Kaşasü'l-enbiyâ*, 1/217.

⁷⁸ "وَقَدْ ذَكَرْنَا هَذِهِ الْمَسْأَلَةَ مُسْتَصَادَةً بِأَدْلِيَّتِهَا وَأَثَارِهَا فِي كِتَابِنَا التَّفْسِيرِ." *Kaşasü'l-enbiyâ*, 1/217; "İbn Kesîr, el-Bidâye tarih kitabında da aynı delilleri sunmaktadır. Ancak dikkat çektiği önemli bir husus şudur: "Özellikle burada kaçışı olmayan bir parça vardır, çünkü onların görüşüne göre Yüce Allah, İbrâhim'e biricik oğlunu kurban etmesini emretti. Arapçaya çevrilmiş bir nüshasında 'ilk oğlu İshak' ibaresi yer almaktadır. İshak sözcüğü burada yalın, yanlış ve iftira olarak araya girmiştir." Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997), 1/362-442; 3/83-178.

⁷⁹ "Aklını nerede erittin?/Aklını nerede kaybettin?" ifadesi, dilimizde "Sen aklını mı yedin?" şeklinde

Mekke'de idi, o ki Kâbe'yi babasıyla inşa etti,⁸⁰ ayrıca kurban kesme yeri de Mekke'de bulunmaktadır.”⁸¹

Birçok haberde kurban boynuzlarının Kâbe'nin kapısında asılı olması: Hz. İbrâhim'in oğlunun yerine Yüce Allah'ın bir kurban göndermesi ve sözü edilen kurbanın boynuzlarının da Kâbe'de asılı olması bilgisi ve boynuzların görüldüğünü ifade edenlerin sayısı birçok haberde fazlaca yer almaktadır.⁸² Bütün bunlar olayın Mekke'de olduğunu göstermektedir. Mekke'de olan ise Hz. İshak değil, Kâbe'yi babasıyla birlikte inşa eden Hz. İsmâil'dir.⁸³

3.2. Zebîhin Hz. İshak Olduğu İddiası

Zebîhin Hz. İsmâil olduğunu ifade edenler olduğu gibi Hz. İshak olduğunu ifade eden otoriteler de vardır. Bunlar ise Hz. Ali, bir diğer görüşüne göre İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Ata, İkrime ve Tabiinden bir topluluk⁸⁴ şeklinde sıralanmaktadırlar. Bu görüş sahipleri de hem âyetlerden hem de rivayetlerden deliller sunmaktadırlar.

3.2.1. Zebîhin Hz. İshak Olduğunu İddia Eden Müfessirler

Âyet-i kerime de geçen “*Yumuşak huylu bir oğul*” ifadesini özellikle “İshak” diye vurgulayan Taberî, zebîhin İshak olduğunda ısrar etmektedir. Bu sebeple bazı sahabe ve tabiin isimlerini de vererek zebîhin Hz. İshak olduğunu ifade eder ve “*Alî b. Ebi Talip, İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Abbas (ö. 32/653), Ata, İkrime (ö. 105/723) ve tabiinden bir gurup kurbanlığın Hz. İshak olduğunu söylerler.*” cümlesiyle zebîhin Hz. İshak olduğunu ifade eden otoriteleri sayar. Bu görüşte olanların da delillerinin olduğunu hatırlatır. Halîm ve sa'y kelimelerinin rivâyetlerini verdikten sonra zebîhin İshak olduğuna dair Kitâb-ı Mukaddese benzer bir rivâyet aktarır.⁸⁵ Daha sonra zebîh meselesinin “müfessirler, kesimden kurtulanın Hz. İbrâhim'in iki oğlundan hangisinin olduğu hakkında ihtilaf etmiştir.” diyerek ihtilafı vurgular. “Bazıları zebîhin Hz. İshak olduğunu söyler.”⁸⁶ ifadesinin akabinde ilgili delilleri sunar ve aynı görüşte olan İbn Abbas, İkrime, Hasan-ı Basrî, İbn Uleyye (ö. 193/809), Ahnef (ö. 67/686-87), İbn Mes'ûd,⁸⁷ Zührî (ö. 124/742),

kullanılmaktadır.” Bk. Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 196.

⁸⁰ el-Bakara 2/127.

⁸¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/153; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/54; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türki Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Suriye: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, ts.), 1/423; Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 196.

⁸² Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 26/347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/158; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 1/411.

⁸³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd*, 1/53-59; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/158; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 26/347.

⁸⁴ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrü'l-kebîr*, 3/614; Semerkandî, *Bahrü'l-'ulûm*, 3/147; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/54; Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 2/609.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/578-580.

⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/587.

⁸⁷ افتخر رجل عند ابن مسعود، فقال: أنا فلان ابن فلان ابن الأشياخ الكرام، فقال عبد الله: «ذاك يوسف بن يعقوب بن إسحاق ذبيح» الله ابن إبراهيم Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/589.

Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]), İbn İshak (ö. 151/768), Mesrûk (ö. 63/683 [?]) ve Ebû Hüreyre gibi isimleri sayar.⁸⁸ Daha sonra Hz. İsmâil olduğunu söyleyen rivâyetlere değinir. Burada dikkate değer olan rivâyet ise İbn Abbas'ın "Kurban olmaktan kurtulan Hz. İsmâil'dir; fakat Yahudiler İshak olduğunu iddia etmektedirler. Yahudiler yalan söylemektedirler."⁸⁹ şeklindeki sözüdür. Bu ifade, zebîhin Hz. İshak olduğunu iddia eden Sahâbîlerin de Yahudilerden etkilendiğini tartışmaya açmaktadır. Ancak İmam Taberî (ö. 310/923), yukarıda Hz. İsmâil için sıraladığımız delilleri teker teker sıraladıktan sonra kendisi son noktayı Hz. İshak'tan yana koymakta ve şöyle buyurmaktadır: "Âyetlerin zahirine göre Halilü'r-Rahman Hz. İbrâhim'in iki oğlundan kurbanlığın Hz. İshak olduğunu söyleyenlerin görüşü, her iki görüşten en doğru olanıdır." Görüşünü belirttiikten sonra neden zebîhin Hz. İshak olması gerektiğini kısmi delillerle ifade etmekte ve Hz. İsmâil diyenlerin bazı itirazlarına kısmi cevaplar vermektedir.⁹⁰

Zebîhin Hz. İshak olduğunu savunan diğer önemli bir müfessir de Mukâtil b. Süleymân'dır. Mukâtil, tefsirinde Hz. İbrâhim'in ateşe atılması meselesini kısaca anlatıp onun mukaddes toprağa yani Kudüs'e gittiğinden söz ederek⁹¹ olayı açıklamaya çalışır. Akabinde; "Biz onu yumuşak huylu bir oğulla müjdeledik"⁹² âyetinde geçen "حَلِيمٍ" kelimesini şöyle tefsir eder: "يعنى وهو العالم بليم، وهو العالم بليم، وهو العالم بليم، وهو العالم بليم" bu çocuğun Sâre oğlu Hz. İshak olduğunu vurgular.⁹³ Böylece tefsirini meselenin ihtilaflı olduğuna değinmeden bitirir. Daha önce Yûsuf sûresinin tefsirinde bulunurken zebîhin İshak olduğunu vurgulayan Hz. Yakûb'un Mısır Azizine gönderdiği mektubu da aktardığını göz önünde tuttuğumuzda müfessirin kesinlikle Hz. İshak düşüncesinde ısrar ettiğini anlamak mümkündür.⁹⁴

Müfessir Zemahşerî de her iki grubun delillerini hem rivâyet olarak hem de âyetlerle ortaya koymaktadır. Hz. İshak diyenlerin delillerini de şu şekilde ifade etmektedir:

"Bunun (yani İshak'ın zebîh) olmasının delili şudur ki, Yüce Allah dostu Hz. İbrâhim'e Şam'a yolculuk yaptığı sırada ona bir çocuk hibe edeceğini haber vermişti. Daha sonra bu müjdeye halim bir çocuğu takip ettirmişti. Sonrasında da bu kurban etme rüyasını bu müjdelenen çocuk için söyledi."⁹⁵

Zemahşerî bu ifadeyle yukarıdaki âyetlere işaret etmektedir. O, bu

⁸⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/587-598.

⁸⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/592-594.

⁹⁰ "وأولى القولين بالصواب في المفدى من ابني إبراهيم خليل الرحمن على ظاهر التنزيل قول من قال: هو إسحاق" Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/598.

⁹¹ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 3/613.

⁹² *es-Sâffât* 37/101.

⁹³ "وهو إسحاق بن سارة" Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 3/614.

⁹⁴ "وكتب معهم كتابا إليه فيه بسم الله الرحمن الرحيم من يعقوب إسرائيل الله ابن إسحاق ذبيح الله ابن إبراهيم خليل الله إلى عزيز مصر سلام" Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebîr*, 2/323.

⁹⁵ "والحجة فيه أن الله تعالى أخبر عن خليله إبراهيم حين هاجر إلى الشام بأنه استوهبه ولدا،" Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/59; Efe, *Tefsirde Rivâyetler*, 195.

âyetlerin Hz. İshak'ın kurbanlık olmasına delil olmasını zikrettikten sonra daha önce ifade ettiğimiz rivâyetleri delil olarak sunar. Akabinde bu bağlamda olmak üzere müfessir Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150/767) aktardığı (yukarıda bahsettiğimiz) Hz. Yakub'un mektubunu dile getirir.⁹⁶ Daha sonra da; "*Biz onu salihlerden bir peygamber olarak İshak ile de müjdeledik.*"⁹⁷ âyetinde geçen "İshak'ı müjdeleme" ifadesi çerçevesinde Katâde'den bir rivâyet aktararak şöyle der: "Katâde'den: 'Allah kesim imtihanından sonra Hz. İshak'ın peygamberliğini müjdeledi.'⁹⁸ Ancak devamında söylediği "Katâde'nin verdiği mezkûr cevap zebîhin Hz. İshak olduğunu söyleyenlere göredir."⁹⁹ ifadesi, kendisinin söz konusu görüşe katılmadığını vurgulamaktadır. Zira her iki gurubun delillerini çok sağlam deliller olarak görmemektedir. Bu delilleri teferruata dair bilgiler olarak gören Zemahşerî, taraftarlığını belli etmese de yukarıda geçen ifadeden Zemahşerî'nin zebîhin Hz. İsmâil olduğuna taraftar gibi görüldüğünü söylemek mümkündür. Hem sahabe hem tabiin hem de müfessirler bu konuda iki guruba ayrılmış durumda iken taraf olmanın zorluğunu ise başka bir otoriter müfessirde görmekteyiz. Zira bu hususta müfessir Zeccâc son noktayı "İkisi hakkında çok sayıda görüş vardır. Allah hangisinin zebîh olduğunu en iyi bilendir."¹⁰⁰ şeklinde koymaktadır. Râzî de her iki grubun delillerini aktarıp meselenin ihtilafı olduğunu belirttikten sonra müfessir Zeccâc'ın bu ifadesine katılarak tartışmayı sonlandırmıştır.¹⁰¹

3.2.2. Zebîhin Hz. İshak Olduğuna Dair Rivâyetler

Daha önce İmam Taberî'nin delilleri arasında sözü edilen İbn Mesûd rivâyeti bu minvalde bulunmaktadır.¹⁰² Ancak et-Taberânî'nin de rivâyet ettiği sözü edilen hadisin cumhur tarafından zayıf ve müdelles bir rivâyet olduğu belirtilmektedir.¹⁰³ Aynı hadis sahih olarak Sahih-i Buhârî'de "ذبيح الله"

⁹⁶ Mukâtil b. Süleymân, *et-Tefsîrû'l-kebir*, 2/223; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 5/252; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûs b. Muhammed el-Kaysî Mekki b. Ebi Talib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*, thk. Mecmua'tü Resâili Câmiiyye (BAE: Mecmûatü Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429/2008), 5/3622; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebâr et-Temîmî es-Sem'ânî, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, thk. Yasir b. İbrahim - Ganîm b. Abbâs (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997), 3/60; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/57.

⁹⁷ es-Sâffât 37/112.

⁹⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müseneden 'ani'r-Resûl ve's-şahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Esed Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü'n-Nezzâr, 1419/1998), 10/3220; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/59.

⁹⁹ "وهذا جواب من يقول الذبيح إسحاق" Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/59.

¹⁰⁰ "والقول فيهما كثير والله أعلم أيهما كان الذبيح" Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/311.

¹⁰¹ "وَكَانَ الرَّجَاحُ يُقُولُ: اللَّهُ أَعْلَمُ أَيُّهُمَا الذَّبِيحُ وَاللَّهُ أَعْلَمُ" Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 26/348.

¹⁰² "فَقَالَ عَبْدُ اللَّهِ: الْأَشْيَاحُ الْكِرَامُ يُوسُفُ بْنُ يَعْقُوبَ صَفِيَّ اللَّهِ ابْنَ إِسْحَاقَ ذَبِيحَ اللَّهِ ابْنَ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلِ اللَّهِ" Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu müşkilil-âşâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 5/298; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi b. Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Matba'atü İbn Teymiyye, ts.), 9/186; 10/149.

¹⁰³ "من أكثرهم الناس؟ قال: "يوسف بن يعقوب بن إسحاق ذبيح الله زوَاه الطَّيْرَانِي، وَبَقِيَّةُ مُنْدَلِس، وَأَبُو غُبَيْدَةَ ثُمَّ يَسْتَسْعَمُ مِنْ أَبِيهِ" Ebû'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hisâmüddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 8/202.

‘İşimi görmek’ dedi.

‘İsmâil’i kesmek istiyorsun’ dedi.

...

Allah’ın sana böyle emrettiğini iddia ediyorsun’ dedi.

İbrâhim, ‘şayet Allah bana emrederse ona en güzel bir şekilde itaat ederim.’ dedi. İblis ondan uzaklaşarak Hacer’e geldi.

...

İsmâil, ‘ne güzel rabbine itaat ediyor.’ dedi. Bunun üzerine Havvât, ‘İbrâhim, emrolunduğu yer olan Mina’ya çıktı, bugün kurbanlıkların kesim yeri olan Mina’ya gelerek yolculuğu nihâyet buldu.’ dedi.

Ve ‘Ey yavrucuğum! Allah seni kurban etmemi emretti.’ dedi.

İsmâil, ‘İtaat et! Rabbine itaat etmen bütün hayırların başıdır.’ dedi.

Sonra devam ederek, ‘bu durumu anneme bildirdin mi?’ dedi.

‘Hayır’ dedi.

‘İsabet ettin.’ dedi. ‘Zira onun üzüleceğinden korkarım. Fakat bıçağı boğazıma yaklaştırdığında yüzünü benden çevir, zira bu senin sabretmenin en iyi yoludur.’ dedi.

Hz. İbrâhim de öyle yaptı. Böylece boğazını kesmeye başladı, bir de ne görsün bıçağın sürtünmesinden boğazındaki bakır da iz yapmış. Taş ile iki veya üç kez bileti anacak yine de her defasında kesemedi. Hz. İbrâhim, ‘bu, rabbimin emridir deyip başını kaldırdı. Bir de baktı ki, bir dağ keçisi önünde duruyor. Hz. İbrâhim, ‘kalk yavrum, kurtulmalık geldi.’ dedi. Böylece onu Mina’da kesti.”¹¹⁰

İkincisi yani Hz. İshak’ın zebîh olduğunu belirten rivâyetin ifadeleri ise şöyledir:

“... İbn Şihâb’dan, Amr b. Ebî Süfyan’a şöyle bildirildi: ‘Ka’b’ül-Ahbar Ebû Hüreyre’ye ‘Hz. İbrâhim oğlu peygamber Hz. İshak’tan haber vereyim mi?’ dedi. Ebû Hüreyre de ‘Evet’ dedi. Ka’b, Hz. İbrâhim rüyasında Hz. İshak’ı kurban ettiğini gördüğünde şeytan, ‘Eğer Hz. İbrâhim ailesini şimdi fitneye düşüremezsem onlardan asla hiç kimseyi fitneye düşüremem.’ dedi. Böylece şeytan, onların tanıdığı bir kişi sûretine büründü. Ka’b, Hz. İbrâhim Hz. İsmâil’le onu kurban etmek için yola çıktıklarında onları şeytan karşıladı. Hemen Hz. İbrâhim’in eşi Sâre’nin yanına girdi.’ dedi.

Şeytan ona, İbrâhim İshak’la sabah erkenden nereye gidiyorlardı? dedi.

Sâre, ‘Bazı ihtiyaçları için gittiler.’ dedi.

...

Onu kesmek için gitti.’ dedi.

Sâre, ‘onu kesmesi için bir sebep yoktur.’ dedi.

...

‘Niçin keseceğim?’ dedi.

‘Rabbinin böyle emrettiğini iddia ediyorsun.’ dedi.

‘Eğer Rabbim böyle bir emir verirse mutlaka onu yaparım.’ dedi.

¹¹⁰ “...الْوَأَقِدِي، قَالَ: إِسْمَاعِيلُ وَإِسْحَاقُ أَيُّهُمَا أَرَادَ إِبْرَاهِيمُ أَنْ يَذْبَحَ” Hâkim en-Nîsâbüri, *el-Müstedrek*, 2/605.

Ka'b, Hz. İbrâhim İshak'ı kesmeğe başlayınca Hz. İshak güvende oldu, Allah onu korudu ve onun için büyük bir kurtulmalık verdi.' dedi. Hz. İbrâhim, İshak'a: 'kalk ey yavrucuğum! Allah seni korudu.' dedi. Allah, İshak'a: 'sana kabul edeceğim bir dua fırsatı verdim/dile benden ne dersen vereyim. dedi. Hz. İshak, 'senden icabet etmeni istediğim duam şudur: İlk insanlardan olsun son insanlardan olsun hangi kul sana ortak koşmayıp tanıdığı sürece onu cennetine koy.' diye dua etti."¹¹¹

Bu her iki rivâyeti de Hâkim, *Müstedrek*'inde zikretmiştir.

Rivayette geçen cümleler, aşağı yukarı birbirinden yararlanılarak ifade edilmiş gibidir. Yukarıda işaret edilen Kitâb-ı Mukaddesin konuyla ilgili pasajlarıyla çok yakın benzerlikler içerdiği de görülmektedir. İkinci rivâyetin Ka'b'dan geldiğini ve bu sahabenin Ehl-i Kitabın kaynaklarına çok vakıf olduğunu da dikkate aldığımızda benzerlikler daha iyi anlaşılabilir ve normal olarak karşılanmaktadır. Zira Ka'b, en çok hadis rivâyet eden Ebû Hüreyre'ye olayı anlatmaktadır. İmam Zehebî ve Hâkim'in "üzerinde hiçbir toz bulunmayacak kadar sahihtir." demesi, bu kaynağın sahih senetlerle Ka'b'dan geldiğini ispat eder. Yoksa zebîhin İshak olduğunu ve bu ifadelerin İslâm düşüncesine ait olduğunu kanıtlamaz. Zira bu rivâyet İsrâîlîyât verileri olarak aktarılmıştır.

SONUÇ

Zebîhin kim olduğu konusunda Kur'ân'ın açık bir ifadesinin bulunmadığını görmekteyiz. Tüm rivâyetlerde ise zebîhin ister Hz. İsmâil olması ister Hz. İshak olması konusunda birçok delil yer almaktadır. Bu durum konunun ihtilafı olduğunu açıkça göstermektedir. Bahsi geçen delillerin her birini sıhhat açısından değerlendirdiğimizde birbirlerinden çok daha güçlü sahih olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle bir tarafı seçmek oldukça zor bir konudur. Bazı ilim adamları gibi hac ibadetinin mekanlarının Mekke'de, kurban kesim yerinin de Mekke'de olduğunu, hatta Mekke'de bulunan cemarâtın zebîh olayını temsili olarak canlandırdığını da dikkate alarak bir seçim yaparak zebîhin Hz. İsmâil olduğunu söylemek mümkündür. Bir başka ifadeyle imtihanın bir tarafını baba temsil etmekte ve adından açıkça söz edilmektedir. Ancak diğer tarafını temsil eden oğuldan ise açıkça söz edilmemektedir. Bu durum göstermektedir ki oğulun kim olduğunu vurgulamak yerine itaatin ve emrin yerine getirilme biçimini vurgulamak daha doğru olmakla birlikte âyetlerin ifade ettiği "halim olan ve sözünde duran" nitelikleri Hz. İsmâil'i göstermektedir. Zira Hz. İbrâhim'in salih bir kul olan oğul istemesi, onun çocuğunun olmadığına işaret etmektedir. Akabinde müjdelenen çocuğun ifade edilmesi de Hz. İsmâil'e delalet etmektedir. Bunlara ilaveten yukarıda

قَالَ الْحَاكِمُ: سِبَاقَةُ هَذَا الْحَدِيثِ مِنْ كَلَامِ كَعْبِ بْنِ مَانِعِ الْأَخْبَارِ وَلَوْ ظَهَرَ فِيهِ سَنَدٌ حَكَمْتُ بِالصِّحَّةِ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ، فَإِنَّ " 111 Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 2/608. - هذا إسنادٌ صحيحٌ لا غبارَ عَلَيْهِ [التعليق - من تلخيص الذهبي] ٤٠٤٥ - صحيح لا غبار عليه

sayılan bütün karineler de dikkate alındığında İsmâil fikri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Kurban edilme emrine muhatap olan oğulun yaşı da çok önemlidir. Zira Yüce Allah'ın buyruğuna muhatap olacak yaşta olmasaydı, böyle bir imtihana tabi tutulmazdı. Zira Yüce Allah Hz. İsmâil'in muhatap olacak yaşta olduğuna dikkat çekme yanında teslimiyetin niteliğine de değer vermiştir. Mesela adak adamak bir kulluk ve ibadet olmakla birlikte yaratanla yapılan bir sözleşmedir. Bu sözleşmenin nasıl yerine getirilmesi gerektiği iki peygamberin şahsında gösterilmiş, insanoğlunun Rabbine güzelce itaat etmesi vurgulanmış, böylece kullara güzel bir şekilde anlatılarak, güzel bir mesaj verilmiş olmaktadır.

Sahâbîlerin ve rivayetlerin varlığını görmezlikten gelerek zebîhin Hz. İshak olduğunu savunan Ehl-i kitabı suçlamak da doğru bir yaklaşım değildir. Her ne kadar Ehl-i Kitap mensupları kendi soylarını öne çıkarmak için ırkçılıkla konuyu değerlendirip zebîhin Hz. İshak olduğunu iddia etseler de (ki, Yahudiler kurbanlık olayının Hz. İbrâhim'in kurban olan oğluna şeref kattığını söylemekte ve bu şerefin oğullarına da geçeceğini düşünerek değerlendirmektedirler.) sonuç değişmemektedir. Aynı şerefin Hz. İsmâil tarafına geçeceğini savunanlar da İsmâil demektedirler. Kur'ân'da oğulun isminin verilmemesi bu iki grubun bu şekilde düşüncelerinin önünü kesmiştir. Zira her iki oğul da zaten peygamberlik gibi bir makama ve gerekli iyi niteliklere sahip ve itaatkâr teslim olan kullar olarak yeterince şereflerine şeref katmışlardır. Bu nedenle bazı vasıfların ayrıca şereflerine şeref katmasına ihtiyaçları yoktur. Bu şerefin oğullarına geçmesi de nesilciliği ve ırkçılığı doğuracağından "üstünlük takvadadır." prensibine de aykırıdır.

Allah'a itaatin her şeyin üzerinde olduğuna dikkat çeken bu olayda kimin kurbanlık olduğu sorusunu kesin bir dille ve yeterli delillerle kanıtlamak izahatta bulunduğu kadarıyla mümkün görünmektedir. Bu kabule, zebîhin Hz. İsmâil olduğunu belirtenlerin çoğunlukta olduğunu dikkate almadan, Hz. İsmâil'in ilk çocuk olma konusunda Ehl-i Kitabın kabulünü eklemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-İlbâs 'amme'stehere mine'l-eĥâdîş 'alâ elsineti'n-nâs*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1351.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şua'yb el-Arnaûd vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Begavî, Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzil*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420/2000.
- Berzencî, Muhammed b. Tâhir. *Sahîhu Târîhi't-Taberî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Muhammed Said Besyûnî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi' u'ş-şahîh*. thk. Mustafâ ed-Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-İbni'l-Kesîr/el-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Bushnell, Horace. *The Vicarious Sacrifice*. New York: BiblioLife, 2009.
- Efe, Zekeriya. *Tefsirde Rivayetler (el-Keşşaf Örneği)*. Ankara: Sonçağ, 2022.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- Harman, Ömer Faruk. "İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/519-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. "İsmâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/76-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hisâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzi Münin el-Belabekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm, 1987.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm müseneden 'anî'r-Resûl ve's-şahâbe ve't-tâbi'in*. thk. Esed Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü'n-Nezzâr, 3. Basım, 1419/1998.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. İsâ el-Mürri el-İlbîrî. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîz*. thk. Ebû Abdullah b. Ukkâse - Muhammed b. Mustafa el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Farûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matba'atü Dâireti'l-Ma'ârif, 1326.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâfî. *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-'ibâd*. thk. Muhammed Ecmel el-İslâhî vd. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 3. Basım, 1440/2019.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. 20 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' el-Kureşî. *Kaşaşü'l-enbiyâ*. thk. Mustafa Abdulvahid. 2 Cilt. Kahire: Matba'atü Dâri't-Te'lîf, 1388/1968.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâse. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 3. Basım, 1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. thk. Ömer Abdusselâm Tedmirî. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.
- Mâveridî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b. Abdürrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1412/1992.
- Mekki b. Ebi Talib, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî 'ilmi me'ânî'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni 'ulûmih*. thk. Mecmuatü Resâili Câmii'yye. 12 Cilt. BAE: Mecmuatü Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429/2008.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmud Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423/2002.
- Mücâhid, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Nîl. Mısır: Dârü'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadise, 1410/1989.

- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 4 Cilt. Kahire: Matba'atü İsbâ, 1374/1955.
- Neseî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *et-Teyâsîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş - Fâdî el-Mağrîbî. 15 Cilt. İstanbul: Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât, 1440/2019.
- Özkan, Ali Rafet. *Dinlerde Kurban Kültü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2003.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed b. Aşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422/2002.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar et-Temîmî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Yasir b. İbrahim - Çanîm b. Abbâs. 6 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm. *Bahrü'l-'ulûm*. 3 Cilt. Kahire: Külliyyetü Dâri'l-'Ulûm, 1997.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 22 Cilt. Suriye: Dârü'r-Risâleti'l-'Alemiyye, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Matba'atü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1387/1967.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî. *Şerhu müşkili'l-âşâr*. thk. Şuayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Wigoder, Geoffrey (ed.). *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*. Paris: CERF/Robert Laffont, Première édition, 1996.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Çelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Yeşilyurt, Muhammet. *İbrahimî Dinler Olgusu*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdulcelil Abduhu Şelebi. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemaşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîli'n-nâtîk 'an deka'iki't-te'vil*. thk. Muhammed Abdusselam Şahîn. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 6. Basım, 1437/2015.
- Zeylaî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed. *Tahrîcû'l-eḥâdîş ve'l-âşâri'l-vâkı'a fî tefsîri'l-keşşâf li'z-zemaşerî*. thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd. 4 Cilt. Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414/1993.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Kutsal Kitap: Tevrat, Zebur, İncil*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2009.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Zekeriya Efe.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.